

BVD-SBP

rapportage over internationale ontwikkelingen
feiten en achtergronden die van betekenis
kunnen zijn voor de binnenlandse veiligheid

A89/004 CO:2096438

1 februari 1989

- MOSKOU EN DE MENSENRECHTEN.

Afgelopen maand vond eindelijk de afronding plaats van de derde Vervolgconferentie over Europese Veiligheid en Samenwerking in Wenen, waardoor o.a. groen licht werd gegeven voor de aanstaande CST-onderhandelingen over vermindering van de conventionele strijdkrachten in Europa. De al vanaf november 1986 voortslepende Weense conferentie kon tenslotte worden afgesloten, nadat de Sovjet Unie met een reeks toch wel opmerkelijke concessies was tegemoetgekomen aan de laatste westerse bezwaren tegen een in 1991 in Moskou te houden mensenrechten-conferentie in het kader van het CEVS-proces. Van verschillende kanten is de uiteindelijke westerse instemming met zo'n conferentie gekwalificeerd als een belangrijke overwinning en propaganda-succes van de Sovjetleiding. Deze zou vooral uit tactische overwegingen hebben besloten tot een aantal feitelijke bijstellingen op humanitair gebied, die echter te allen tijde weer teruggedraaid kunnen worden zolang ze een wettelijke onderbouwing ontberen. Bedoeling van GORBACHEV c.s. zou zijn om op deze wijze zowel binnenslands als internationaal meer goodwill en medewerking te krijgen voor hun ambitieuze pogingen om de Sovjet Unie uit het slop te halen en weer terug te brengen in het voorste gelid van de wereldmachten. Door de onmiskenbare verbetering in de Sovjetrussische mensenrechten-situatie af te doen als een voornamelijk cosmetische manoeuvre zou men echter tekort doen aan de dieperliggende motieven achter de verhoogde aandacht voor "de menselijke factor" in de Sovjetsamenleving.

Moskou en de mensenrechten

De klassieke benadering

De marxistisch-leninistische klassieken zijn nooit zozeer geïnteresseerd geweest in de individuele mens als wel in de menselijke samenleving als verschijningsvorm van de materie. Vanuit hun dialectisch materialisme pretendeerden zij de wetmatige voortgang van die samenleving wetenschappelijk te kunnen duiden aan de hand van de ontwikkeling van de "materiele onderbouw" van de produktiekrachten en de daarmee samenhangende produktieverhoudingen, die altijd werden opgevat als klasseverhoudingen. In die zin waren mensenrechten per definitie klasserechten, die zich dan ook niet universeel lieten normeren, maar slechts naar gelang zij dienstbaar waren aan de heersende maatschappijvorm. In tegenstelling tot wat GORBACHEV daar tegenwoordig graag over beweert, was het ook LENIN niet echt te doen om de individu, anders dan dat die zonodig met terreur ten dienste moest worden gesteld aan de opbouw van de communistische samenleving. En om de nog prille Sovjetstaat tegen alle bedreigingen van buiten en van binnen veilig te stellen heeft STALIN daarop voortbordurend een totalitair systeem uitgebouwd, dat de rechten en vrijheden van de burgers volledig ondergeschikt maakte aan de belangen en doelstellingen van de partij als "het collectieve geweten van het volk". Dit politieke Sovjetsysteem is door de opvolgers van STALIN in essentie in stand gehouden, zij het ontdaan van de meest grove uitwassen. Westerse kritiek op het ontbreken van "klassieke", individuele grondrechten in de Sovjet Unie werd van de hand gewezen als ongeoorloofde "inmenging in binnenlandse aangelegenheden" of gepareerd onder verwijzing naar de voorsprong die dat land zou hebben genomen in het waarborgen van "sociale" grondrechten.

GORBACHEV's dilemma

In de afgelopen jaren is GORBACHEV steeds openlijker gaan toegeven, dat het verwaarlozen van "de menselijke factor" en het ontbreken van persoonlijke ontplooiingskansen de hoofdoorzaken zijn geweest van de apathie en passiviteit, waarin de Sovjetmaatschappij en -economie zijn vastgelopen. Daarom bepleitte hij tijdens de 19e CPSU-conferentie in juni 1988 een diepgaande hervorming van het Sovjetsysteem, die met name gericht moest zijn op een "alomvattende verrijking van de mensenrechten en verhoging van de maatschappelijke activiteit". Hij erkende dat "de bureaucratische bevelsmethoden (nl. van zijn voorgangers) en daarmee samenhangende democratische beperkingen buitengewoon schadelijk zijn geweest voor het honoreren van politieke rechten" en voor "het te boven komen van de menselijke vervreemding van macht en politiek". In zijn opvatting van herstructurering moeten mensenrechten niet langer beschouwd worden als een "gunst" of als een "gift van de staat", maar dienen zij "hand in hand te gaan met versterking van de legaliteit". In dat verband stelde hij een "socialistische rechtsstaat" in het vooruitzicht, waarin "alles is toegestaan wat niet door de wet verboden is". Hij sprak in dit perspectief zelfs over "suprematie van de wet", al legde hij niet uit hoe die zich moet gaan verhouden tot de eveneens beleden autoriteit van de "marxistisch-leninistische leer" en de daarop gebaseerde "leidende rol van de partij". Wel gaf hij een indicatie met zijn opmerking dat de beloofde democratische rechten uiteraard niet gebruikt mogen worden "voor antidemocratische doeleinden, vanaf grenswijzigingen tot aan oprichting van oppositiepartijen". Want, zo lichtte hij toe, "de CPSU gelooft dat zulk misbruik fundamenteel in strijd is met de taken van herstructurering en met de belangen van het volk".

GORBACHEV blijft tot dusver herhalen "geen duimbreed te willen afwijken van het socialisme" als "wetenschappelijke basis voor de partijbenadering van de maatschappelijke ontwikkeling" en als "grondslag van het politieke Sovjetsysteem". Maar tegelijkertijd probeert hij daarbinnen een soort wettelijk kader in te ruimen voor meer individuele ontplooiingsmogelijkheden, waarzonder een moderne staat en samenleving niet goed denkbaar zijn. Hij onderkent blijkbaar de noodzaak van iets dat op pluralisme en een rechtsstaat lijkt, maar door daaraan meteen het epitheton "socialistisch" mee te geven, perst hij het weer in een communistisch eenpartij-systeem, waarin geen werkelijke democratische rechtszekerheid kan bestaan. Typerend is dat de sinds de partijconferentie geëntameerde grondwetswijzigingen alle betrekking hebben op een zekere liberalisering van de bestuurs- en rechtspraktijk, maar de grondslagen van het politiek systeem onverlet laten. Fundamenteel uitgangspunt blijft zodoende artikel 6 van de Grondwet van 1977, d.w.z. "de leidinggevende en sturende kracht van de Sovjetmaatschappij en de kern van haar politiek systeem en van de staatskundige en maatschappelijke organisaties is de CPSU", die "toegerust met de marxistisch-leninistische leer... de algemene lijn bepaalt van de toekomstige ontwikkeling van de maatschappij en van de binnen- en buitenlandse politiek van de USSR". In hierna volgende artikelen worden de Sovjetburgers dan ook slechts "sociaal-economische, politieke en persoonlijke rechten en vrijheden" gegarandeerd, voorzover het gebruik daarvan "geen schade toebrengt aan de belangen van staat en maatschappij" (art. 39) en op voorwaarde dat ze "het socialistische bestel versterken en ontwikkelen" (art. 50) en "in overeenstemming (zijn) met de doeleinden van de communistische opbouw" (art. 51).

Eigenlijk is het een onmogelijk dilemma waarvoor GORBACHEV zich heeft gesteld. Enerzijds toont hij zich ervan doordrongen dat het Sovjetsysteem geen levensvatbaarheid heeft als het niet meer ruimte geeft aan persoonlijk initiatief en verantwoordelijkheid. Anderzijds blijkt hij er zich scherp van bewust te zijn dat zo'n liberalisering ten koste zal gaan van het waarheids- en machtsmonopolie van de partij, waardoor de legitimatie van het Sovjetsysteem in het gedrang komt. Hij zoekt de oplossing in de toverformule van de "perestroika", die vooral "de individuele mens in het centrum van alles" moet plaatsen, maar juist in die zin niet langer inpasbaar blijkt in de gesloten gedachtengang van het filosofisch materialisme. In een belangwekkende uiteenzetting voor een wetenschappelijke bijeenkomst op 6 januari in Moskou heeft GORBACHEV eerlijk toegegeven dat in de interne discussies in de Sovjet Unie bij sommigen de vraag is opgekomen "of het kader van het socialisme niet te eng is voor perestroika" en "langzamerhand het idee van politiek pluralisme, meerpartijenstelsel en zelfs prive-eigendom begint post te vatten". Daartegenover signaleert hij bij anderen de mening "dat perestroika tot chaos leidt", wat hier en daar gepaard gaat met groeiende "nostalgie naar de goede oude tijd" en "behoefte aan een sterke hand", die "ook bepaalde filosofische en zelfs politieke vormen beginnen aan te nemen". De Sovjetleider weet in deze gevaarlijke impasse evenwel niet beter te doen dan zowel de noodzakelijke "doorvoering van politieke hervorming en vestiging van een rechtsstaat" te onderstrepen als de "onvervangbare voorhoede-rol van de partij" daarbij. Voor het overige moet hij erkennen geen "gedetailleerd uitgewerkte theorie en politiek van herstructurering" te hebben en "nog minder een volledig beeld van de samenleving waar we naar toe gaan". Juist daarom acht hij het zaak "ons theoretisch onderzoek met betrekking tot de ontwikkeling van nieuwe noties van socialisme" te intensiveren, zonder echter op de praktische resultaten daarvan te willen of kunnen vooruitlopen.

Voorlopige conclusie

In deze onzekere situatie valt de westerse instemming met de mensenrechtenconferentie in 1991 in Moskou niet uit te leggen als een onvoorwaardelijk vertrouwensvotum voor GORBACHEV's perestroika-politiek, laat staan als een morele legitimatie van het huidige Sovjetsysteem. Veeleer kan die conferentie dienen als een stimulans voor de Sovjetleiding om haar toezeggingen inzake de eerbiediging van mensenrechten in de komende jaren in praktische wetgeving om te zetten en als een toetsingsmogelijkheid om ter plekke na te gaan hoever zij daarin metterdaad wil gaan. Het is op zichzelf geen geruststellende gedachte dat de uitwerking van de socialistische rechtsstaat in eerste aanleg is toevertrouwd aan voormalig KGB-chef CHEBRIKOV in zijn nieuwe hoedanigheid van voorzitter van de CC-commissie voor Justitiële Aangelegenheden. Nog intrigerender is evenwel de wetenschap dat de huidige beperkingen op het gebied van de mensenrechten in de Sovjet Unie een wezenlijk bestanddeel vormen van het bestaande politieke systeem, dat dus direct in het geding is bij eventuele realisering van de klassieke grondrechten. Daar staat tegenover dat GORBACHEV nauwelijks alternatieven heeft voor zijn plannen tot modernisering van de Sovjet Unie en in die omstandigheden wellicht terecht het voordeel van de twijfel verdient.